

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Tradicionális multikulturalitás és közép-erópai filozófia

DEMETER TAMÁS

A tradicionális multikulturalitás fogalmán azt a jellegzetes, népek és népcsoportok évszázados együttélésén alapuló, szerteágazó interakcionális *állapotot* értem, amely a divergens életformák olyan keretét hozza létre, amelyben a különböző kulturális formációk egymásrahatásából olyasféle konglomerátum keletkezik, melynek legfontosabb jellegzetessége, hogy ezen egymásrahatások következtében sem a szűkebb kulturális, sem pedig az egyes nemzeti szférák nem maradnak meg intakt állapotukban, hanem egymáshoz szorosan kapcsolódó, s egymáshoz képest relatív önmeghatározással bíró, mintegy függő helyzetbe kerülnek.¹ Többé-kevésbé világos elhatárolásuk azonban mégis lehetséges marad, amennyiben természetes differenciaként a nyelvek és az egyes kultúrák relatív különbségei kézenfekvő határvonalakként adódhatnak. A következő oldalakon azt kísérem meg rekonstruálni, hogy ez az állapot – mely Közép-Európára immár több évszázada jellemző – mennyiben mutatkozik meg, és mennyiben tekinthető konstitutív tényezőnek azokban a filozófiai teljesítményekben, melyek a múlt század végén és e század elején jelentkeztek. Közép-európai filozófián a jelen kontextusban szinte kizárólag az Osztrák-Magyar Monarchián belül született vagy innen indult filozófusok eredményeit értem. Persze ~~remélem~~ remélem, hogy e rövid dolgozatban a problémát kellő alaposítással föl tudom dolgozni, ezért itt csupán annyira vállalkozom, hogy vázaltszerűen, némiképp programatikus célzattal fölvezöljek néhányat azon csomópontok közül, melyek köré egy ilyen jellegű vizsgálódást fölépíthetőnek vélek.

1.

A filozófiatörténet-írás legjobb hagyományai között világosan fölismerhető egy olyan vonulat, amely az egyes filozófiai jelenségek értelmezésének tekintetében meglehetősen hangsúlyt fektet ezen

eszmék kialakulásának történeti-szociológiai körülményeire, mintegy a filozófiatörténet módszertanára vonatkozó tanulságot vonva le így a tudásszociológia és a szociologizáló ismeretelmélet által föltárt összefüggésekből.² E vizsgálódások fókuszja általában egyaránt magában foglalja a makro- és mikroszociológiai megközelítések horizontjait. Eme vonulatba illeszkedik az a program is, mely a multikulturalitás problematikájának viszonylag újkeletű nézőpontjából kísérli meg interpretálni a közép-európai filozófiai gondolkodást; értelemszerűen és jellemzően a makroszociológiai összetevőkre irányítva a figyelmet, ám rámutatva bizonyos mikroszociológiai komponensekre is.

Ebből következően a dolgozat megállapításaival szemben támasztható igények nem csoportosíthatók a bizonyíthatóság/cáfolhatóság kategóriái köré: föltehetően nem nagy tévedés a történeti hipotézisek kompetenciáját a lehetséges áthatások megvilágításában, struktúra-összefüggések föltárásában határozni meg. Ilyenfomán persze a levont következtetések sem igényelnek önmaguk számára szigorú, deduktív érvényességet, nem állítják magukat determinisztikusan kötelező erejű maximáknak, vagy akár úgymond monokauzális folyamatok alapjára vonatkozó utalásoknak; mindössze bizonyos lehetséges összefüggések távlatainak fölillantását célozzák, csupán remélve, hogy érdekes és tanulságos adalékokkal szolgálnak az egyes filozófiai jelenségcsoportok külsőleges gyökereinek megértését illetően.

2.1.

Régóta nem titok persze, hogy a közép-európai eszmetörténet vonatkozásában termékeny forrás lehet a nemzeti heterogenitás tanulmányozása. Különösképpen igaz ez a térség gondolkodásának *konzervativisztikus* vonásait kiemelni igyekvő elemzésekre. Ezek közös vonatkoztatási alapjának tekinthető az a fölismerés, miszerint egy ilyen nemzeti, politikai, vallási, kulturális stb. feszültségekkel terhelt környezetben, ahol az egyensúlyi állapot valamelyes megőrzése létföltételnek tűnt, a konzervativizmus szinte az egyedül lehetséges ésszerű, úgymond természetes beállítódás volt.³ Az effajta konzervatív orientáció tágabb filozófiai dimenziói már föltérképezettnek tekinthetők,⁴ azonban a multikulturalitás *közvetlenebb* filozófiatörténeti hatásainak vizsgálata jóval fragmentáltabb képet mutat.

2.2.

Filozófiatörténetileg ugyancsak ismert a jellegzetesen közép-európai *tört. kommunikáció* szociológiai beágyazottsága. A multikulturális környezet egyik legkényszerűbb vonása ugyanis a többnyelvűség, amely rávilágít az osztrák filozófián belül világosan kirajzolódó nyelvfilozófiai érdeklődés egyik forrására. E forrás kitűnően megragadható Fritz Mauthner nyelvfilozófiájában, amely tipikusan a multikulturális nyelvi heterogenitás termékének tekinthető. Arról van szó, hogy Mauthner egy csehországi zsidó családban született, olyan környezetben tehát, ahol a cseh volt az uralkodó nyelv, ám a zsidó családokban mégis németül beszéltek. Így nem csoda, ha – ahogy Nyíri Kristóf fogalmaz – *Mauthner voltaképpen nem ismeri az anyanyelv élményét: a nyelvrozkötődést, a föltétlen bizalmat egy meghatározott nyelv és annak világlátása iránt.*⁵ A nyelvi interakció ilyen közegében persze önmagától adódik a nyelvi inkompenzabilitás tapasztalata, az a gondolat, hogy a tökéletes átjárás az egyes kommunikációs közösségek között megvalósíthatatlan. *A nyelv - mondja Mauthner - nem a magányos individuum birtoka, mivel kizárólag emberek között létezik. Azonban a nyelv nem közös két ember számára, pusztán mert két ember soha nem érti ugyanazt a dolgot a szavak alatt.*⁶ Persze nem ő az egyetlen, aki ilyesfajta konfliktusba kerül a nyelvvel. Az a tény, hogy a Monarchián belül az egyes nemzeti nyelvek bábeli kavalkádján túl oly sok dialektusában beszéltek a német nyelvet, folyamatos belső konfliktusokat okozott Grillparzernak, Weinhebernek és Schmitznek is, és hasonló motivációk játszottak közre Wittgenstein esetében, melyek hatására végül összeállította *Népiskolai szótárát.*⁷

3.

Nyíri Kristóf az osztrák filozófia egyik legnagyobb teljesítményét a *kontextuális énfogalom* kidolgozásában látja, s ennek társadalmi-történeti gyökerét a ~~lutheránizmus~~ és katolicizmus ismeretfilozófiai különbségében véli fölfedezni, rámutatva az előbbi gyöngébb ausztriai jelenlétének az individualisztikus szemléletmódot háttérbe szorító következményére.⁸ Nyíri magyarázata önmagában plauzibilis, ám hasznos lehet megfontolni a multikulturalitásnak a katolicizmussal e tekintetben analógnak mutakozó hatásait. A tiszta én fogalmának ausztriai halála elkerülhetetlennek látszik olyan környezetben, ahol a *megismerés* fogalma számottevő jelentésbeli eltéréseket mutat a különböző, ám összefonódó nyelvi közegek tekintetében. Ez a

szemantikai kiegyenlítetlenség előtérbe helyezi a megismerés közös-
séghez-környezethez kötöttségét, s a legkevésbe sem sugallja a transz-
cendentális appercepció eredeti szintetikus egységének élményét,
mintegy kihúzza ezzel a talajt az ismeretfilozófiai szubjektum föltéte-
lezésének lehetősége alól.

4.

Az ismeretfilozófiai én halála persze maga után vonja azt, hogy valminek a helyére kell lépnie, s ezt egyfelől az én kontextuális fogalma, másfelől a filozófiai antropológia teszi meg. Míg az előbbi inkább az osztrák filozófia jellegzetessége, az utóbbi viszont – különféle változataiban – jóval általánosabb törekvésnek látszik. A filozófiai antropológia Kant utáni legnagyobb teljesítményei minden bizonnyal e század első felének termékei. Elég itt csupán Gehlennek, vagy Schelernek az ember helyére,⁹ identitására, rendeltetésére stb. vonatkozó munkáira utalni, ám Közép-Európában, és különösképpen Magyarországon e diszciplína bizonyos karakterisztikus jegyeket öltött.

4.1.

Magyarországon - és kevésbé szimptomatikusan olykor-olykor Ausztriában is - a filozófiai antropológia egy jóval kevésbé teoretikus, ám annál több praktikus vonatkozást fölmutató törekvésen belül, nevezetesen a *nemzetkarakterológia* formájában jelentkezett. Ha ennek okait firtatjuk, alighanem kézenfekvően adódik, hogy a nemzetkarakterológia egy sokkultúrájú, soknyelvű, soknemzetiségű közegben a legmindennaposabb igényként adódott, nem engedve így kibontakozni a filozófiai antropológiára vonatkozó jóval általánosabb igényeket, noha persze ugyanakkor ilyen törekvések is léteztek.¹⁰ Ha a filozófiát olyan fogalmi feszültségek földolgozására irányuló törekvésnek tekintjük, melyek eredendően a filozófián kívül keletkeznek, eltérő mintázatú beszédmódok, életformák stb. konfliktusának eredményeképpen, akkor azt mondhatjuk, hogy a nemzetkarakterológia filozófiai igénye olyankor lép föl, amikor az egyes nemzetek önképe és másokról kialakított vélekedései, vagy a politikai retorika és a mindennapi tapasztalat kerül összeütközésbe. A közép-európai atmoszférában a nemzetkarakterológia egyfajta gyakorlati filozófiának tekinthető, amennyiben az egyes nemzeti kultúrák szférái közötti tájékozódás kizárólagos kvázi-teoretikus alapjait szolgáltatta. A nemzetkarakterológia problématikája körül kialakult filozófiai kont-

roverziának olyanok voltak részesei, mint Prohászka Lajos, Kibédi Varga Sándor, Karácsony Sándor, Babits Mihály, Szekfű Gyula vagy Szűcs Jenő; ám Ciszlajtániában is hasonló érdeklődéssel találkozhatunk, ilyen tekintetben elég csak Gumpłowiczra vagy Masarykra utalni, vagy megemlíthetjük Musilt, aki a *Der Deutsche Mensch als Symptom* című tanulmányával éppen átmenetet képez a némiképp földhözragadtabb nemzetkarakterológia és az európai filozófiai tradíciók közül egy kikristályosodott helyet magáénak tudó filozófiai antropológia között.¹¹

4.2.

Mint említettem, a filozófiai antropológia sem hiányzik arról a palettáról, mely a térség szellemi életének színeit tartalmazza. Különösképpen igaz ez Ausztriára, s ez, vélhetően, az osztrák filozófia mélyebb beágyazottságát mutatja a filozófiai tradícióban, valamint a magyar gondolkodásra jellemző antifilozofikus beállítódást tükrözi.¹² Figyelemre méltó azonban, hogy az osztrák filozófia teljesítményeinek szembetűnően nagy hányada tűnik végső soron antropológiai végki-csengésűnek. Nem csupán arra gondolok, hogy az osztrák filozófiában – „Hofbauertől Hayekig” (Nyíri) – valóban kitapintható egy erőteljes antropológiai vonulat, hanem arra is, hogy más filozófiai diszciplínák területén végzett vizsgálódások is antropológiai színezetet látszanak ölteni. Érdekes párhuzam és példa is egyben az a tény, hogy Musil: *Der mathematische Mensch* című írása és Wittgenstein matematika-filozófiai vizsgálódásai végső értelmüket egyaránt antropológiai tekintetben nyerik el. Mindezt persze túlzás lenne döntően a multikulturalitás élményével magyarázni, itt talán sokkal inkább a korszakra oly jellemző általános bizalomvesztés és talajtalanság jelei lennének kimutathatók – ahogyan akár Scheler vagy Gehlen esetében is.

5.

Nyilvánvaló szoros kapcsolat fedezhető föl a multikulturalitás és a közösség-problematika korabeli virágzása tekintetében. A századforduló Monarchiájának társadalma és szellemi élete közösségek kusza szövedékének képét mutatja. Elegendő itt olyan csoportosulásokra utalni mint a Galilei-kör, a Vasárnapi Kör, a Bécsi Kör stb. A közösségek eme hálózata alkotta a korszak szellemi életének vérkeringését, ilyenformán ez a struktúra aligha választható el azoktól a szellemi teljesítményektől, melyek ebben az időszakban születtek. Még azok sem – gondolok itt például Wittgenstein és a Bécsi Kör viszonyára –,

akik eme közösségeken valamely oknál fogva kívül maradtak, tudták tökéletesen függetleníteni magukat. Erre a helyzetre hívja föl Andrew C. Janos is a figyelmet, amikor arra utal, hogy a magyar társadalom korabeli jellegzetességei – a német szociológiai klasszikus kategóriáival fogalmazva – a *Gemeinschaft* és a *Gesellschaft* különös keveredésének jegyeit mutatták.¹³ A multikulturalitás emez értelme persze különbözik a tradicionális multikulturalitás fogalmától, ám mégsem teljesen független tőle, amennyiben az egyes csoportok tagjainak összetétele bizonyos származásbeli homogenitást mutat. A közösség problematikája jól nyomon követhető a korabeli szellemi életben, elég példaként mondjuk Kassák Lajosnak a *kollektív individuum* eszméjének elfogadtatását célzó törekvéseire, vagy az újabban ismételten fölfedezett Kolnai Aurélnak¹⁴ a közösségek destrukciójára vonatkozó reflexiójára rámutatni.

5.1.

A közösség-problematika eszmetörténetileg mégis talán legfontosabb lecsapódása a szociológia magyar származású klasszikusainak tekintetében mutatkozik meg. Lee Congdon nemrégiben megjelent nagylélegzetű tanulmányában az első világháborút és a forradalmak bukását követő magyar emigrációs tendencia egyik legfőbb tanulságát a közösségektől való elszakadás élményében határozza meg. Összefoglalóan úgy fogalmaz, hogy *az emigráció megtanította a magyarokat egy olyan leckére, amit sosem felejtettek el: a „Gemeinschaft” nem megkerülhetetlen.*¹⁵ Ezek a tapasztalatok persze bizonyosan közrejátszottak abban, hogy az emigránsok érdeklődésének homlokterébe a szociológiai diszciplínák kerültek, s bizonyosan nem véletlen, hogy a szociológia olyan klasszikusai, mint Mannheim vagy Hauser éppen ebből a környezetből indultak, s váltak a tudás- és a művészetszociológia úttörőivé. Föltűnő persze, hogy ezek a részterületek a szociológiának inkább az úgymond *puha*, vagyis kevésbé empirikus orientációjú oldalához tartoznak, s jellegzetesen az eszmék társadalmi beágyazottságára irányítják figyelmüket. Nem túl merész következtetés azt állítani, hogy a gondolkodás közösségi beágyazottságának közép-európai tapasztalata – amely persze bizonyos tekintetben egy speciális multikulturalitás folyamánya –, illetve az ebből való kiszakadás meglehetősen termékeny elméleti generalizációkhoz vezetett.

6.

Végül a multikulturalitás fogalmának egy a tradicionálistól eltérő, újabbkeletű aspektusára szeretnék utalni. Ez az aspektus nem a hagyományos életformák egymásra-torlódásának következményeként, hanem kialakult/kialakított szubkultúrák halmozódásának eredményeként jön létre. Noha ez a jelenség alapvetően az utóbbi évtizedek kulturális trendjeinek meghatározó vonása, a századelő társadalmi viszonyaiban is fölfedezhetők ennek bizonyos jellegzetességei. Arra gondolok, hogy a korszakban különösképpen figyelemre méltó az a generációs konfliktus, amely az egyes meghatározó egyéniségek - gondolok itt például Lukácsra és újfent Wittgensteinra¹⁶ - és szülei között bontakozott ki. Ezek az összeütközések gyakran túllépték azokat a kereteket, melyek általában a családi konfliktusokat jellemzni szokták, jóval mélyebb nyomokat hagyva maguk után. Ezek jelentősége könnyen alábecsülhető volna, ha nem lennénk tisztában mondjuk azzal a ténnyel, hogy Mannheim egyik terjedelmesebb tanulmányát éppen a generációs problematikának szentelte, annak ellenére, hogy e téma szociológiatörténeti hagyományai nyilván igen szegényesek voltak. Ha tehát a generációs-problematikát a multikulturalitás fogalmi hálóján belül maradván kívánjuk megérteni, akkor azt mondhatjuk, hogy e generációs probléma egyfajta szubkulturális tagozódás jeleként értelmezhető: elmondható mind Lukács, mind Wittgenstein esetében, hogy értékrendszerük, felnőtt korukra jelentősen elkülönöződött a szülői ház légkörétől. Annak eldöntése, hogy ez a fajta szubkulturális multikulturalitás a személyiség fejlődésén túl mennyiben volt konstitutív gondolkodásuk alakulásában, a további kutatásokra hárul.

JEGYZETEK

- 1 A „tradicionális” jelző természetesen a multikulturalitás mai, modern fogalmától való elhatárolódásra szolgál. Ez – ellentétben a tradicionális multikulturalitással – jellemzően immigráció folytán, és/vagy mesterségesen kialakuló-kialakított szubkultúrák egymásra torlódásának következményeként alakul ki. A multikulturalitás e két eltérő formájának bemutatása e dolgozat kereteit mindenképpen szétfeszítené. Ld. Hell Judit és Lendvai L. Ferenc tanulmányait a jelen kötetben: 189 skk., ill. 206 skk.o.
- 2 E közelítésmód első jelentős képviselője William Johnston, aki a *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History* (University of California Press, Berkeley 1972.) című könyvében a Monarchia – és a szűkebb Ausztria – szellemi életének 1828-tól 1938-ig terjedő ivét tekintheti át. Számos további munka érdemelne még említést, a legfonto-